

Зоряна ЛУКОМСЬКА, Олена МАЛИШКО

МІСТОБУДІВНА СПАДЩИНА КАЛУША ПЕРІОДУ XV–XVIII СТОЛІТЬ

Постановка проблеми. Історичне ядро міста Калуша належить до малодослідженої містобудівної спадщини Західної України. Хоча історичний розвиток міста був предметом досліджень багатьох українських та польських істориків та краєзнавців, архітектурно-містобудівний аспект розвитку міста, на жаль, залишається поза увагою науковців.

Актуальність дослідження містобудівної спадщини Калуша впливає із впровадження нового містобудівного та пам'яткоохоронного законодавства України, за яким кожне історичне місто повинно розвиватись на основі генерального плану й історико-архітектурного опорного плану, які забезпечать збереження містобудівної спадщини у межах визначеного історичного ареалу міста. На даний час місто Калуш потребує виготовлення пам'яткоохоронної документації, якій повинні передувати ґрунтовні науково-дослідні роботи.

Цілі статті. Представлене дослідження спрямоване на виявлення, ідентифікацію залишків цінної історичної об'ємно-розпланувальної структури міста й опрацювання гіпотез щодо розташування головних структурних елементів середмістя, міських фортифікацій та старостинського замку, які існували на території сучасного Калуша у XVII–XVIII ст.

Вклад основного матеріалу. Калуш — одне з найдавніших і найсучасніших міст Галичини. Розташоване воно на північному заході Івано-Франківської області, на рівнинній частково заболоченій території. Ще в кам'яному віці на території сучасного міста були поселення. Назва «каліш» означає мешканців «каліша», тобто населення болотистих низовин. Такі назви трапляються як на Поділлі, так і на теренах Польщі [2, с. 18; 3].

Перша зафіксована форма поселення на території сучасного історичного ядра міста — дворище — відноситься до XIV–XV ст. Характерним елементом такого типу поселення була трикутна площа, так звана «торговиця», яку можливо простежити на карті Ф. фон Міга 1779–1782 рр., кадастровій карті 1850 р.

Первісний вигляд забудови середньовічного міста та його розпланувальні особливості важко визначити через брак збережених історичних описових, іконографічних та картографічних джерел. Однак в існуючій об'ємно-розпланувальній структурі міста є збережені фрагменти цієї первісної субстанції у вигляді вулиць та фрагменту площі.

Також до періоду XV ст. належать відомі згадки про володіння міста соляними копальнями, які існували у цій місцевості ймовірно ще за княжих часів і раніше [4].

Незважаючи на такий солідний вік, обличчя міста почало формуватися з наданням польським королем Сигізмундом Августом 1549 р. Калушу Магдебурзького права [4]. У результаті цього Калуш стає «вільним містом» із власним гербом. Крім того, Калуш стає центром негродового староства, яке виділялося зі складу Галицького староства з групою близьких сіл. У королівській люстрації 1565 р. записано, що «містечко Калуш лежить під горами над річками Сівкою і Чечвою». Це перше топографічне визначення Калуша [5].

Відомими історичними фактами є те, що впродовж XVI–XVII ст. місто багато разів потерпало від нападів татарів, чотири рази було практично ущент зруйноване [6, с. 720–728], що, ймовірно, спричинило закладення нового регулярного міського утворення у східному напрямку по відношенню до історичної торгової.

Процес перебудови Калуша тривав від початку XVII ст., саме тоді місто набуло нового вигляду. Середмістя із приринковими кварталами і вузькими вуличками входило до фортифікованої частини, яка була у плані наближена до квадрату. У центрі міста була утворена прямокутна площа, в середині якої споруджено дерев'яну ратушу, яку в XVII ст. було замінено на муровану. У ратуші розташовувався магістрат. Неповдалік ринкової площі в двох кутах прямокутного середмістя знаходились костел св. Валентина та церква св. Михаїла, інша українська церква розташовувалась за брамою на Львівському передмісті.

Згідно з інвентарем Калуського староства 1693 р., місто було обнесене валом, на якому частково був збудований паркан з дерева, оперезаний кутовими вежами (очевидно, мова йде про п'ятикутні бастеї) і дерев'яними оздобленими в'їздовими брамами-вежами з двох сторін валу: північної і південної [8]. Конструкцію фортифікаційної системи, що складалась із земляних насипів поєднаних із дерев'яними елементами, зустрічаємо у інших фортифікаційних спорудах Західної України.

Очевидно, до складу середмістя входив описаний у кількох історичних джерелах старостинський замок, територія якого примикала до площі ринок довгою стороною, а двома короткими сторонами він межував із територією костелу св. Валентина та територією церкви св. Михаїла. На основі інвентарів

і люстрації XVII ст. можемо скласти уявлення про склад споруд, які входили до замково-резиденційного комплексу [5; 8]. А саме це були: будинок резиденційний з ганком на мурованому цоколі та дерев'яним під гонтами дахом. По ліву сторону від того будинку була стайня, навпроти неї кухня, до якої примикала зі сторони міста брама з вежею. По праву руку від брами були нові будинки із столовою залою. У четвертій частині квадрату були також будинки, що простягались від костелу аж до будинку резиденційного, в них розташовувалась пекарня, помешкання підстарости і кімнатка до якої примикало приміщення в'їзної брами зі сторони костелу. Ця брама також завершувалась вежею. Були на території дитинця дві криниці, шпихлір. Навколо будинків знаходився італійський сад. Із опису випливає, що конструкція споруд старостинської резиденції в основному, за винятком мурованих цоколів споруд і печей, була зрубною із гонтовими дахами.

За фортифікованим середмістям були розташовані калуські передмістя, з середини XVII ст. їх називали Галицьким та Львівським. У історичних описах згадуються вулиці, одна з них прямувала з ринку на північ до Львівської брами, друга вулиця — із середмістя до Галицької брами, а також вулиця Костельна, яка вела до католицького костелу — св. Валентина, який стояв при замку. Споруджений він був із смерекового дерева у 1479 році, пізніше перебудований в камені [9].

Наприкінці XVIII ст., із настанням австрійського панування, калуський замок був розібраний. Разом із знесенням оборонних фортифікацій, були ліквідовані міські брами, знівельовані вали. У центрі міста були збудовані нові кам'яні житлові та культові споруди. Дерев'яні будівлі залишались на колишніх передмістях і в приміських селах. Це суттєво змінило історичну панораму Калуша.

Безумовно найцікавішим етапом у розвитку міста виступає період існування «локаційного міста», коли розвинулось середмістя, постала оборонна система, було розбудовано старостинський замок. На жаль, історико-містобудівна спадщина періоду XVII–XVIII ст. узагалі не відображена у сучасній історичній забудові міста, через те нами було розроблено теоретичну реконструкцію розпланувальної схеми міста періоду XVII ст. Проаналізувавши відомі описи та зображення, співставивши історичні та сучасні картографічні матеріали, вдалось зробити висновки щодо збережених цінних об'ємно-розпланувальних елементів історичного ядра міста й ідентифікувати розташування втрачених його складових.

На даний період у об'ємно-розпланувальній структурі історичного ядра міста можливо простежити головний торговий шлях зі Львова, який проходив через ринкову площу колишнього середмістя XVI–XVII ст. та історичні вулиці й провулки. Цікавим є також той факт, що історична вулиця Костельна, яка ве-

де від ринку до костелу, не просто зберегла розташування, а також назву, що суттєво підвищує цінність історичного середмістя.

Яскраво прочитуються у теперішній розпланувальній структурі міста квартали історичної забудови, пропорції яких відрізняються від навколишньої пізнішої забудови. Хоча більша частина історичних приринкових кварталів міста була втрачена у період Другої світової війни і згодом відбудована, цінним аспектом об'ємно-розпланувальної структури середмістя є збережена парцеляція забудови, у більшості випадків збережена також масштабність та поверховість.

Важливе місце у процесі ідентифікації втрачених об'єктів історичного середмістя відіграє характерне терасоване підвищення рельєфу у частині ймовірного існування колишнього італійського саду на території замку-резиденції.

Що стосується самого замку-резиденції, то місце його розташування, згідно з інвентарем 1693 р. та історичними картографічними матеріалами, було поміж костелом св. Валентина, ринковою площею та українською церквою св. Михаїла. Саме таким представляємо його розташування на схемі теоретичного розпланування історичної фортеці Калуша.

Цінним збереженням об'єктом середмістя є костел св. Валентина, який набув сучасного вигляду у ХІХ ст., але знаходиться на місці первісного дерев'яного костелу ще долокаційного міста. Саме цей об'єкт відіграє роль одного із базових розпланувально-просторових елементів при ідентифікації історичного середмістя Калуша.

Висновки. Опрацювавши історичні картографічні матеріали та описи, нам стає очевидним, що історичне місто Калуш має багату містобудівну спадщину, часові межі якої сягають ХV ст. За період існування Калуш пережив кілька будівельних етапів, які можливо прослідкувати за допомогою історичних документів та натурних обстежень елементів збереженої об'ємно-розпланувальної структури історичного ядра міста.

Головною урбаністичною особливістю Калуша безумовно була його унікальна регулярна розпланувальна композиційна схема, яка була притаманна як квартальній забудові середмістя, так і замковій резиденції старости, так і фортифікаціям. Цікавим аспектом є те, що, очевидно, забудова середмістя та конструкція фортифікацій була дерев'яною на період ХVІІ–ХVІІІ ст.

Розглянуті у дослідженні об'єкти та розпланувальні елементи формували характер унікального цілісного середовища Калуша у ХVІІ–ХVІІІ ст., яке сьогодні частково втрачене. Між цими об'єктами існували строгі математично-вираховані розпланувально-композиційні та візуальні зв'язки, які можна прослідкувати і сьогодні. З цього випливає висновок, що не тільки пам'ятки сакральної, громадської й оборонної архітектури ХVІІ–ХVІІІ ст. відіграють роль цінної історико-архітектурної спадщини, а весь містобудівний комплекс

із усіма складовими та із середовищем, яке вони утворюють, є цінною містобудівною спадщиною, що її необхідно берегти та охороняти.

Оскільки відсоток збереженої надземної автентичної субстанції історичного ядра Калуша є незначним, а віднайдені історичні матеріали не дають повного уявлення про розпланувально-просторову структуру міста в минулому, у такому випадку розпочинати процес ґрунтового наукового дослідження та пропозицій по збереженню спадщини необхідно із проведення археологічних розкопок. Саме віднайдення фрагментів первісних споруд та будівель міста дасть можливість підтвердити гіпотези щодо розташування старостинського замку, оборонних фортифікацій, міських брам, ратуші та інших історичних об'єктів.

Наступним етапом на шляху збереження історичного середовища міста, що перебуває під загрозою руйнування, повинна бути комплексна програма регенерації історичного середмістя із запропонованими ключовими рішеннями по охороні, частковому відтворенню та реконструкції втрачених цінних об'єктів середмістя. Запропоновані заходи повинні сприяти підвищенню ролі містобудівної спадщини історичного Калуша у суспільстві та донести до широкого кола жителів та гостей міста історичні аспекти розвитку колишньої фортеці.

1. Akta grodzkie i ziemskie [Text] : w 25 t. — 1863. — 1935. — Lwow. — Т. 12. — 1887. — 564 s.
2. Коломиєць М. Історія Калуша і Калушини у датах, цифрах і цікавих фактах [Текст] / М. Коломиєць. — Брошнів : [Б/в], 1996. — 265 с.
3. Процак Р. Таємниці Калуської землі. Про походження назв населених пунктів Калушини [Текст] / Р. Процак // Дзвони Підгір'я. — 1997. — 2 серп. — С. 2.
4. Грабовецький В. Історія Калуша: з найдавніших часів до початку ХХ ст. [Текст] / В. Грабовецький. — Дрогобич : Відродження, 1997. — 224 с.
5. Lustracja wojewodztwa ruskiego, podolskiego i belskiego, 1564–1565 [Текст] / [oprac. H. Zytkowicz, K. Chlapowski]. — W., 2001. — Cz. 2. — 289 s.
6. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich [Text] / [pod red. F. Sulimierskiego, W. Chlebowskiego, W. Walewskiego]. — W., 1882. — Т. III. — 1040 s.
7. Навроцький В. Етнографічні і географічні уривки. Місто Калуш. Твори видані посмертно з портретом і життєписом [Текст] / В. Навроцький. — Львів : Академічне Братство, 1884. — 125 с.
8. Александрович В. Інвентарі замків у Стрию і Калуші з кінця XVII ст. [Текст] / В. Александрович // Україна в Центрально-Східній Європі : зб. наук. праць. — К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. — Вип. 3. — С. 281–296.
9. Balinski M. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statycznym [Text] / M. Balinski, T. Lipinski. — W., 1885. — Т. II. — 986 s.

Лукомська Зоряна, Малишко Олена. Містобудівна спадщина Калуша періоду XV–XVIII століть

У дослідженні розкрито цінність містобудівної спадщини історичного ядра міста Калуша, обґрунтовано гіпотези щодо розташування втрачених об'єктів історичного середмістя, ідентифіковано фрагменти збережених елементів об'ємно-розпланувальної структури міста періоду XV–XVIII ст. У ході дослідження на основі проведених натурних обстежень та опрацьованої джерельної бази розроблено схему теоретичного розпланування історичної фортеці Калуша на період XVII–XVIII ст. Проаналізовано існуючі складові історичного середовища міста, які походять ще із XV ст., проведена їхня ідентифікація у сучасній розпланувальній структурі міста. Описано особливості унікального історичного середовища міста, яке є під загрозою знищення, та намічено шляхи вирішення проблеми збереження та охорони історичного ядра Калуша.

Ключові слова: містобудівна спадщина, історичне ядро міста, історична забудова, фортифікації, цінні історичні об'єкти, ідентифікація.

Лукомская Зоряна, Малишко Елена. Градостроительное наследие Калуша периода XV–XVIII веков

В исследовании раскрыта ценность градостроительного наследия исторического ядра города Калуша, обоснованы гипотезы относительно расположения утраченных объектов исторического центра города, идентифицированы фрагменты сохранившихся элементов объёмно-планировочной структуры города периода XV–XVIII вв. В ходе исследования на основе проведенных натурных обследований и изученной базы источников разработана схема теоретической планировки исторической крепости Калуша на период XVII–XVIII вв. Проанализированы существующие составляющие исторической среды города, которые берут начало ещё в XV в. Проведена их идентификация в современной планировочной структуре города. Описаны особенности уникальной исторической среды города, которая находится под угрозой уничтожения, и намечены пути решения проблемы сохранения и охраны исторического ядра Калуша.

Ключевые слова: градостроительное наследие, историческое ядро города, историческая застройка, фортификации, ценные исторические объекты, идентификация.

Lukomska Zoriana, PhD, Malysko Olena. Town-Planning Heritage of Town Kalush for the Period of XV–XVIIIth

In this article we find out the historical value of town-building heritage on the territory of historic core of town Kalush, we also proved the hypothesis concerning the location of lost objects situated in the historic downtown, in this research we identify fragments of preserved elements of shape and planning city structure dated XV–XVIIIth. While research process it was made the scheme including theoretical planning of the historic fortress of town Kalush for the period of XVII–XVIIIth, this work was based on field surveys and collected source base. Also we analyzed the existing components (dated XVth) of the historic city environment, and made the identification of such objects on the modern planning structure of the city. In this research work we described the main features of unique historical environment of the city, which is threatened nowadays, also we outline the ways of solving the problem concerning preservation and protection of the historic core of town Kalush.

Keywords: town-planning heritage, historical core of the city, historical buildings, fortifications, valuable historical objects, identification.